

УДК 371(477) "18/19"

Морозова О.С., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Місце і роль М.М.Аркаса у відродженні національної школи

На основі значного архівного матеріалу, а також останніх досліджень сучасних науковців у статті розглядається процес впровадження рідної мови в школи Миколаєва на початку ХХ ст. Висвітлюється особлива роль просвітителя М.М.Аркаса у цьому процесі. Автор доходить висновку, що постать Аркаса як одного з найяскравіших борців за націоналізацію школи на Миколаївщині заслуговує великої уваги.

On the basis of considerable archival materials, and the latest investigations of modern scientists, in the article the process of the assertion native language in schools of Mykolayiv at the beginning of the XX century is considered. Lighted up is the special role of the enlightener N.N.Arkas in this process. The author comes to the conclusion, that the personality of Arkas, as one of the famous fighters for the nationalization of school in Mykolayiv region, deserves greater attention.

Морозова Ольга Станіславівна (1978 р.н.) Закінчила історичний факультет МДПУ у 2000 році, в 2001 – магістратуру. Здобувач кафедри історії та філософії МДГУ ім. Петра Могили. Тема кандидатської дисертації: *“Боротьба за впровадження української мови в навчальних закладах України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.”.*

На сучасному етапі розбудови незалежної держави перед Україною постає багато найважливіших питань. Одним з головних є питання націоналізації усіх сфер діяльності, зокрема освіти. Розмова на цю тему почалася ще в кінці XIX ст. та згодом набула дуже широкого розповсюдження. Зважаючи на теперішній стан освіти, коли ще й досі в багатьох навчальних закладах говорять недержавною мовою, питання про націоналізацію освіти в кінці XIX – на початку XX ст. в Україні, зокрема на Миколаївщині, набуло великої актуальності, крім того, вирішення його допомагає закрити “білі плями” в історичній науці.

Труднощі при розробці даного питання викликає те, що поки ще немає фундаментальних праць, присвячених цій темі, хоча дуже добре працювали над питанням відомі вчені В.І.Сарбей [1], Л.Кауфман [2].

За останній час вийшло багато праць сучасних вчених, присвячених темі відродження національної школи на Миколаївщині. Зокрема, це праці Л.Ржепецького [3], В.О.Жадько [4], В.П.Шкварця [5] та ін. Автори доводять, що в кінці XIX – на початку XX ст. на нашій батьківщині точилася справжня боротьба за вживання рідної мови в школі.

Висвітлення досі ще невідомих сторінок цієї боротьби, базуючись на великій кількості архівних джерел разом з найсучаснішими розробками істориків, є метою даної роботи.

В кінці XIX ст. питання про націоналізацію школи було дуже гострим серед частини української інтелігенції. Аналізуючи антиукраїнську політику царизму, який не визнавав українського народу, треба згадати циркуляр Валуєва (1863 р.), Емський указ Олександра II (1876 р.).

Взагалі над українцями важким гнітом лежала заборона рідного слова. Колонізаторська політика царського уряду виявилась і в його ставленні до народної освіти. Було заборонено викладання в школах українською мовою. Але не можна сказати, що народ був байдужий до цього. Ще в кінці XVIII ст. з’явився інтерес до рідної мови, письменства, фольклору, історії, а в кінці XIX – на початку XX ст. це питання дійшло до своєї кульмінації.

Слід відмітити, що на Миколаївщині та й взагалі в Україні було не так багато людей, які б, не боячись репресій, могли б стати на захист рідного слова. Одним із них був видатний просвітильник, історик, композитор і етнограф Мико-

ла Миколайович Аркас. У діяльності Аркаса одне з провідних місць займала ідея відродження національної школи, яка мала бути інструментом становлення національно свідомого українця в процесі навчання та виховання українською мовою. Він постійно вболівав за її поширення та збереження, “яку державний уряд зводить з лиця землі” [6], та за розбудову української школи, яка б розвивала національне почуття та любов до усього рідного, виховувала справжніх дітей України. Він з боєм констатував, що навіть “прості люди забувають своє і за панством перевертаються на невідь-що”. Аркас мріяв про відкриття у селах українських шкіл, щоб “не цуралися і не стидилися наші люди своєї рідної мови” [7].

Як голова українського товариства “Просвіта”, що започаткувало свою діяльність 25 лютого 1907 р. в Миколаєві, він неодноразово ділився думками про глибинне значення рідної мови у стінах школи, в листах до прогресивних діячів свого часу. Так, показовими у цьому зв’язку є листи, в яких він констатує, що українська граматики “дуже потрібна і дітям, і нам усім” [8], “якби ж тільки нічого не перешкоджало ширше братися до національного самосвідомства нашим вчителям, багато дехто з них далеко не розуміють ще гаразд усієї вартості цього руху, усієї користі рідної мови...” [9]. Та виражає надію: “Мине рік або два, понаводяться наші школи, і у цій справі буде легше, а поки що складати руки не годиться...” [10].

Також писав Микола Миколайович про необхідність викладання в університетах “нашою мовою” історію України, історію української літератури та забезпечити доступ до цих лекцій не лише студентів, а усіх бажаючих [11].

Треба відмітити, що до активної діяльності в галузі націоналізації школи Аркаса спонукало декілька чинників: по-перше, спілкуючись з селянськими дітьми в Богданівці, він наче всмоктує живі народні традиції, звичаї, культуру, мову народу, і сам стає частиною його життя і не бачить свого майбутнього поза ним [12]; по-друге, навчаючись у Новоросійському університеті, він миттєво відчуває фальш і порожнечу місцевої інтелектуальної еліти, їх зневажливе ставлення до того, що складає його духовний стрижень українства [13].

Своє прагнення впровадити рідну мову в освіту він виявив у виступах на зборах “Просвіти”, у статтях, опублікованих в періоди-

чній пресі, зокрема в часопису “Рідний край”, в окремих брошурах, виданих коштами “Просвіти”. Так, на установчих зборах “Просвіти” у 1907 р. (16 лютого) був затверджений статут. Перші два параграфи цього статуту найкраще пояснюють мету діяльності товариства: “§ 1. Товариство має на меті допомогти розвою української культури і першим чином просвіти українського народу його рідною мовою, працюючи у Миколаєві. § 2. А для цього товариство має: видавати книжки, журнали, часописи і т.ін. українською мовою, заводити свої книгозбірні, музеї, читальні, книгарні і т.ін., впоряджати публічні лекції, загальнопросвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти і т.ін., заводити стипендії, школи, бюро праці, просвітні та благодійні заклади” [14].

Під час урочистого відкриття миколаївської “Просвіти” її фундатор ще виголосив блискучу промову на захист права українського народу розвивати свою національну культуру рідною мовою, сміливо згадавши Шевченка як борця за народну справу, зразок для наслідування і нещадно затаврував пригноблених геніального поета. Ось яскравий уривок з цієї промови, сповненої високої громадянської мужності:

“Усі народи більш-менш мали спроможність здобувати собі освіту на своїй рідній мові, клопотались за розвиток своєї національної культури. Над нами ж, українцями, важким гнітом протягом більш століття лежала заборона рідного слова. За те, що ми представляємо з себе самостійний народ, що ми маємо свою історію, що ми переживали свої окремі важкі історичні часи, ми не мали права не те, щоб прилюдно балакати та навіть мислити, а як траплялись такі люди, яким не сила була ховати в собі національні почуття, і вони виривались в них на поверх правдивим словом, то їх, як наприклад Шевченка й інших, скоро приборкували, і усе знову замовкало на довгий час” [15].

Царські власті з підозрою ставилися до діяльності товариства, його рятував лише авторитет Аркаса, якого високо поважали в Миколаєві. Обивателі міста були неактивні, не виявляючи особливих симпатій до товариства – далися знаки століття русифікації, нищення національної самосвідомості. Як пише Аркас в одному з листів, у Миколаєві “багато галушкових патріотів та мало ширих українців” [16]. Однак діяльність “Просвіти” була плідною, що ми бачимо завдяки листам до Миколи Миколайовича меш-

канців Кременчука, Крюкова та інших міст. За підписами десяти робітників крюківських майстерень його просили розповісти про миколаївську “Просвіту”. Робітники писали, що “щиро люблять Україну і хочуть жити на український лад, щоб була і література, і мова українська... все своє, а не чуже...” [17].

Вражає й лист вчителя міста Вознесенська Григорія Філоненка до Аркаса з мольбою допомогти розвитку рідної мови, школи:

“Вельмишановний пане!

Події трьох останніх років сколихнули і наше болото. Бажання познайомитися з культурою нашої рідної землі штовхає мене, що втратив своє національне “Я”, який гребував раніше милої, співучої мови, шукати таких світлих особистостей, котрі могли б мене спрямувати на шлях істини... Але у нас, у проклятому богом і забутому людьми Вознесенську, на великий жаль, таких людей немає.

Вельмишановний пане! Ви тільки зрозумійте моє становище: у школі мене висміювали за кожне малоросійське слово, вдома намагалися говорити якомога по-“панському”... Яка зла іронія долі: бути малоросом, але не вміти літературною нашою мовою висловлюватися. Якщо де почувеш нашу рідну пісню, про яку ще Гоголь сказав, “що в ній чується саме життя”, серце так заб’ється, так зацімить, відчуваєш щось живе, бадьоре, разом з тим смуток якийсь. Допоможіть! Це не я кричу, а моя знівечена за батьківщину-мати душа!...” [18].

У своєму листі-привітанні одеська “Просвіта” приєдналася до думки миколаївців “про поєднання зусиль... для просвіти рідного краю” [19]. А з Кам’янця-Подільського члени “Просвіти” писали Аркасу: “З думкою Миколаївського товариства про потребу об’єднання діяльності всіх “Просвіт” Подільська “Просвіта” цілком згоджується, бо мета всіх наших просвітніх товариств одна і діло одне” [20].

У листі до київської “Просвіти” підтримується міркування миколаївців та його голови про організацію вивчення в школах української мови, висловлюється побажання, щоб для підготовки шкільних підручників установити тісні зв’язки з українськими науковими і педагогічно-просвітницькими закладами [21].

Сам Аркас так оцінює діяльність “Просвіти” у своїй промові на роковинах організації 22 лютого 1908 року: “Чутка за нашу “Просвіту” пішла і на село, і звідтіль з-понад Бугу і Інгулу за кіль-

ка верств приїздить селяни подивяться і послухати, що в нас тут робиться, усі вони вертаються додому, по своїх хатах зачаровані і задоволені тим враженням, що ми робимо на них, любов і поважання рідної мови, рідного краю поверне людей до поважання рідної сім'ї; сім'я, як самі знаєте, є головна основа добробуту і масивного громадянського життя. Як бачите, наші вечори роблять свою роботу і потрохи збуджують за довгі роки переснажений з національного боку народ наш" [22].

Треба сказати, що погляди Аркаса не розходилися з практичною діяльністю. Так, відомо, що на свої кошти він побудував школу у Христофорівці, батьківському маєтку, і подарував її земству. Часопис "Рідний край", що видавався в Полтаві, розповідає про українську сільську школу, яку Аркас утримував на власні кошти. Навчання в школі проводилось, як і в усіх школах України, російською мовою. Але він поставив умову, щоб у його школі навчання проводилося українською мовою – інакше школу закриє. Як відмічає дописувач, з осені 1906 року "всі діти, які вступили до школи Аркаса, навчаються українською мовою по українському букварю д. Нордця, виданому в Києві" [23].

Але найбільшої значущості набула чотирирічна школа, заснована Аркасом в селі Богданівка, яку він утримував на власні кошти. Трохи щодо історії виникнення школи – з листа М.М.Аркаса до свого київського приятеля Василя Пилиповича Степаненка:

"Думка в мене – замість бувшої у нашому селі власної моєї школи грамотності, котра вже з 1860 р., і заведена ще моїми батьками, завести українську селянську школу, та не можна дізнатись, у кого і який дозвіл треба заправити, і де, і які є в нас підручники для такої школи, – оце послав запити у різні кути, то їй досі не маю відповіді, а бажалося б, щоб школа була легальна, і ніхто б не присікувався б до неї, до вчителя і дітей. Чи немає у Вас кого, щоб міг дати таку пораду мені у цій справі?" [24].

Згодом школа була відкрита. Ось як згадує ту незабутню мить вчитель Грачов: "Настав день, як зібрались діти, батьки, діди і декілька жінок. Прийшов піп, помолились Богу і почалося навчання. Ви бачили коли-небудь, як малій дитині куплять гарного гостинця або червону шапочку, як вона радіє? А Микола Миколайович вдесьте-ро більш був радий. Він бігав, турбувався, сміяв-

ся, цілував замурзаних кавунами (діло було восени) школярів і знову бігав; покладав надії, що ця школа буде матір'ю української школи. І дійсно, навчання пішло дуже гарно. Дітей було більше, ніж можна було прийняти. Цьому допомагало й те, що Микола Миколайович ні разу не обійшовся, щоби не приголубити якогось з учнів та не прислати гостинців із міста, а по великих святах, як Різдво, Великдень та Клецальна Неділя, улаштувалися дитячі свята, в яких брали участь мало не всі школярі. Одного разу, після того, як маленька учениця прочитала твір Глібова "Горлиця та горобець", Микола Миколайович захопив дівчину на руки, цілував її, показував людям і знову цілував. Цілував без кінця, а сльози радощів та щастя так і лились з його очей. Треба самому мати велику радість, щоб зрозуміти хоч трохи радість Миколи Миколайовича. Але недовго йому, бідолашному, довелося мати такі радощі та щастя..." [25].

Треба зауважити, що, не кажучи нікому про свої плани, без будь-якого дозволу "великого начальства", Аркас організував у своїй школі викладання виключно українською мовою. Цікаво відзначити, що, посилаючись на брак підручників із Закону Божого українською мовою, М.Аркас зовсім відмовився від викладання цієї "дисципліни". Саме ця обставина і спричинилася до того, що "крамольні вчинки" Аркаса стали відомі "начальству" [26].

Але всі залякування Миколи Миколайовича були ніщо поряд з отриманими результатами. До редакції газети "Рада" Аркас повідомляв: "Радісно робиться бачити на власні очі, як росте самосвідомість, як прокидається велетень-народ, як він серцем чує і бачить, де правда, де щирість, як він радісно стріча той перший промінь світу, що проривав ту страшну темряву, яка так міцно і так без жалю довго обгортала його; радісно бачить, як до рідної неньки-України вертаються силоміць одірвані, покалічені діти..." [27].

Та недовго Микола Миколайович задобрював "високе начальство", висилаючи їм законвертовані листи з певною кількістю грошей, у 1908 році люба дитина Аркаса – українська школа – була закрита. Дуже турбувався Микола Миколайович, навіть плакав, а щоб не зникло те насіння, яке було вже кинуте в дитячу душу, він звелів роздати всі книжки дітям і дорослим.

Як бачимо, доля шкіл була нещасливою, та сам факт їх появи має надзвичайно велике зна-

чення. У листі М.Кропивницького до Аркаса засвідчено бажання Марка Лукича наслідувати патріотичні дії на користь України: “скортіло й мені заснувати невеличку школу... Це діло буде коштовної ваги” [28].

Свою діяльність в галузі національної освіти Аркас не обмежує тільки громадськими організаціями, а намагається співпрацювати і з державними установами. З цього приводу у 1908 р. від миколаївської “Просвіти” було надіслано прохання члену Державної думи проф. І.В.Луцицькому домагатися націоналізації школи, а саме: щоб “по всіх українських початкових школах, від Холмщини аж до Таврії, від Поділля до Кубанщини, викладовою мовою була рідна українська”. А для підготовки вчителів потрібно було в учительських і духовних семінаріях, гімназіях та університетах заснувати обов’язкові курси українознавства, а проповіді в церквах читати українською мовою. Все це потрібно зробити якомога скоріше, щоб здобути “для свого народу освіту на рідній мові. Ви допомагаєте йому стати поруч з усіма культурними народами, допомагаєте нам вийти на просторий шлях просвіти, скинути з себе ганебне становище, у якому ми зараз животіємо, розвіяти ту страшну темряву, якою умисно обгортали нас стільки років” [29].

Вимога створення української школи містилась також у листі Миколаївської “Просвіти” до Петербурзької української громади, щоб вона поставила це питання на з’їзді представників від учительської спілки, який відбувався на той час у столиці Російської імперії [30]. Подібний лист був направлений також до Празького всеслов’янського студентського з’їзду з привітанням і проханням підняти питання за те, щоб в українських університетах було заведено кафедри, а скрізь в Україні – школи з українською мовою викладання [31].

Таким чином, не припиняючи наполегливої і послідовної боротьби за впровадження української мови у народну освіту, керована Аркасом “Просвіта” не лише підвищувала освіченість

населення, а й давала великий поштовх до розгортання цього руху по всій Україні, далекі відгуки якого ми зараз маємо. В цілому діяльність М.М.Аркаса у напрямку націоналізації школи можна охарактеризувати словами Грінченка: “Це гарні посіви на рідну ниву і свідчать вони про велику любов до дорогої української справи” [32].

Література

1. Сарбей В.І. Микола Аркас і його “Історія України-Русі” // М.М.Аркас. Історія України-Русі. – К., 1990. – С. 3-43.
2. Кауфман Л.М. М.Аркас. Нарис про життя і творчість. – К., 1956. – 130 с.
3. Ржепецький Л. Педагогічний пошук: кроки до майстерності. – Миколаїв, 2002. – 73 с.
4. Жадько В.О. Благословенне святым Миколаєм. – К.: Департамент, 2000. – 563 с.
5. Шкварець В.П. Микола Миколайович Аркас: Життя, творчість, діяльність. – Миколаїв, Одеса, 2002. – 254 с.
6. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 468, оп. 1, спр. 2, арк. 7 зв.
7. Ульяновський В.І. Українська справа в житті Миколи Аркаса // Бібліотека українознавства для вчителів. – Вип. 1. – Миколаїв, 1993. – С. 3.
8. ДАМО, ф. 468, оп. 1, спр. 2, арк. 16 зв.
9. Там само, арк. 7.
10. Там само, арк. 8.
11. Там само, арк. 22.
12. Кауфман Л. Вказ. праця. – С. 17-18.
13. Сідельник П.Я. Просвітницька діяльність М.М.Аркаса // Збірник матеріалів II Міжвузівської конференції “М.М.Аркас – погляд із сьогодення”. – Миколаїв, 1998. – С. 72.
14. Статут українського товариства “Просвіта”. – Миколаїв, 1907. – С. 7.
15. Сарбей В.Г. Передмова // М.Аркас. Історія України-Русі. – Одеса, 1994. – С. 28.
16. Бойченко В.П. Три справи Миколи Аркаса // Джерела духовності: Науково-практична конференція до 140-річчя М.М.Аркаса: Тези доповідей і повідомлень. – Миколаїв, 1993. – С. 7.
17. ДАМО, ф. 206, оп. 1, спр. 6, арк. 155.
18. Там само, спр. 2, арк. 21-24.
19. Там само, ф. 468, оп. 1, спр. 14, арк. 5.
20. Там само, ф. 206, оп. 1, спр. 6, арк. 73.
21. Цимбал Л.М. Про листування М.М.Аркаса як голови миколаївської “Просвіти” (1907-1908) // Джерела духовності: Науково-практична конференція до 140-річчя М.М.Аркаса: Тези доповідей і повідомлень. – Миколаїв, 1993. – С. 107.
22. Ржепецький Л. Вказ. праця. – С. 65.
23. Рідний край. – 1906. – № 42. – С. 10.
24. ДАМО, ф. 468, оп. 1, спр. 2, арк. 10 зв.
25. Жадько В.Д. Вказ. праця. – С. 498.
26. Кауфман Л. Вказ. праця. – С. 102.
27. Жадько В.Д. Вказ. праця. – С. 499.
28. ДАМО, ф. 468, оп. 1, спр. 6, арк. 59.
29. ДАМО, ф. 206, оп. 1, спр. 2, арк. 15.
30. Там само, арк. 63.
31. Там само, арк. 76.
32. Там само, ф. 468, оп. 1, спр. 14, арк. 8.

Надійшла до редколегії 03.09.2002 р.